

GELİŞMİŞ KAPİTALİST ÜLKELERDE ŞEHİRLEŞME: İNGİLTERE VE AMERİKA ÖRNEĞİ

Bryan ROBERTS*
İhsan SEZAL**

İngiltere ve A.B.D.'lerindeki şehirleşme tecrübesi genellikle daha sonraki şehirleşme şekilleri için takip edilecek bir örnek olarak gösterilir. Öyle ki, bazı araştırmacılar, gelişmekte olan ülkelerin belirli bazı şehir hayatı özelliklerini ele alıp, onları gelişmiş kapitalist ülkelerin ondokuzuncu yüzyıl tecrübeleriyle karşılaştırmakta ve mesela, aile hayatı ile göç şekilleri arasında benzerlikler veya farklılıklar bulmaya çalışmaktadırlar. Bu tip araştırmalar şayet, şehirleşmenin farklı çerçevelerde cereyan ettiği ve bizim birbiriyle irtibatlı bir kalkınma süreci ile ilgilendiğimiz akılda tutulursa faydalı olabilir. Bu anlamda gerek İngiliz, gerekse Amerika şehirleşme şekilleri oldukça ilgi çekicidir; çünkü böyle bir inceleme sadece gelişmiş ülkelerle bir mukayese imkânı doğurmakla kalmamakta aynı zamanda sosyal ve siyasi yapıların, iktisadi kalkınmayı nasıl etkilediğini de gösterme imkânı vermektedir.

İngiltere ve A.B.D.'nin 19. ve 20. yüzyıldaki tecrübeleri bir başka açıdan da önemlidir; her iki ülke de adı geçen dönemde, bugünkü az gelişmiş ülkelerin ekonomileri üzerinde mühim tesirlerde bulunmuşlardır. İngiltere, hiç şüphesiz, hakim sınaî güç olarak yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar diğer ülkelere yatırım için sermaye ihraç eden en önemli ülke olmuştur (Thomas, 1973). Az gelişmiş ülkeler arasında, İngiltere'nin sömürgesi olmamakla beraber Latin Amerika, 1913 yılından önce İngiliz sermayesinin en çok yığıldığı merkezlerden biri olmuştur. Latin Amerika, toplam sermayenin yüzde 20'sini çekmişken, Hindistan ve Seylan (Sri Lanka) için rakam yüzde 10'du. A.B.D. toplam sermayeden yüzde 20, Kanada yüzde 13.7, Avustralya ve Yeni Zelanda yüzde 11.1 ve Avrupa yüzde 5.8 pay almışlardı (RIIA, 1937, 121).

1913 yılında Latin Amerika'daki yabancı sermayenin yüzde 80'nini İngiliz yatırımları teşkil ediyordu. 1940'lardan itibaren A.B.D. kendinden önceki Avrupa ülkelerinin yerine geçerek Latin Amerika ile olan dış ticareti büyük miktarda hâkimiyetine aldı (UN, 1964, Tablo 159). Yine 1940'larda Latin Amerika, A.B.D. için en büyük dış yatırım merkezi haline geldi (Bureau of the Census, 1975, 870). Öyle

* Bryan Roberts. Manchester Üniversitesi (İngiltere) Sosyoloji Profesörü ve "The Centre for Urban and Regional Research" Müdürü. Bu tercüme Prof. B. Roberts'ın "Cities of Peasants" Edward Arnold, London, 1978. Kitabının 19-35 sayfalarından, yazarından ve yayınevinden alınan müsaade ile tercüme edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

ki, 1950'lerde A.B.D.'nin Latin Amerika'daki özel yabancı sermaye yatırımları, Avrupa'daki ve —Kanada hariç— dünyanın öteki ülkelerindeki yabancı sermaye yatırımları toplamından daha fazla bir cesamete ulaştı.

Burada hemen şunu belirteyim: İngiliz ve A.B.D. emperyalizm şekilleri az gelişmiş ülkeler üzerinde farklı tesirlerde bulunmuştur. İktisadi sömürgecilik (emperyalizm)'i, metropoliten ülkenin, kendi üretim ve yatırımları için dış pazarlar araması, bulması ve ele geçirmesi olarak tarif edebiliriz (Bakınız Brookfield, 1975, 15-18. Ayrıca sömürgeciliğin yeni pazarlar aramak tarifi için Luxemburg ve sermaye ihracı tarifi için Lenin'in yazıları). İngiliz ve Amerikan sömürgeciliklerinin farklılıklarını, bu ülkelerin kapitalist gelişmenin farklı safhalarında sömürgeci olmalarıyla izah etmek mümkündür.

İngiltere, üretimin küçük-ölçekli ve dağınık (çok sayılı) işletmeler tarafından yapıldığı rekabet döneminde sömürgeci güç haline gelirken; A.B.D., sermayenin temerküzleştiği ve sanai dev işletmelerin, bankacılığın geliştiği teknelci (monopolist) sermaye döneminde sömürgeci güç oldu.

Bu hususların ışığında aşağıdaki inceleme, İngiliz ve Amerikan şehirleşme tecrübelerinin bütün karmaşıklığını açıklamaya çalışmaktan ziyade, bu olayın az gelişmiş ülkeleri de etkileyen en önemli özelliklerini ele almaktadır.

İNGİLTERE (BÜYÜK BRİTANYA)

İngiltere'de tarımın tam manasıyla ticarileşmesi, ondokuzuncu yüzyıl sanai şehirleşmesinden çok önce ve diğer Avrupa ülkelerindekinden daha geniş ölçüde gerçekleşmişti (Landes, 1970, 50). Tarım topraklarının büyük kısmını elinde tutan büyük toprak sahipleri, arazilerini çiftçilere kiralıyor, bu çiftçiler de daha onsekizinci yüzyıl öncesinde, artan ticari baskıyla ziraat metodlarını geliştirmek ve islah etmek mecburiyetini hissediyorlardı. Daha onsekizinci yüzyılda ücretli tarım işçisi oldukça yaygın hale gelmişti. Belgeler, aynı dönemde Lancashire'de çiftlik dışında yatıp kalkan, fakat gelip çiftlikle çalışan yevmiyeci işçilerin sayısının gittikçe arttığını gösteriyor (Marshall, 1961). Yine o tarihlerde İngiltere'nin küçük fakat oldukça hareketli bir pazarlar ağı kurduğunu görüyoruz. Bu pazar merkezlerinin bir kısmı aynı zamanda önemli imalat faaliyetlerinin cereyan ettiği yerlerdi. Nitekim o dönemin sosyal gözlemcilerinden biri Manchester'in 40 millik çevresiyle beraber önemli bir sanayi merkezi olduğunu ifade ediyor ve 1974'lerde 30.000 civarında insanın pamuklu sanayi ile iştiğal ettiğini belirtiyordu (Chapman, 1904, 3). Görülüyor ki, günümüzün birçok az gelişmiş ülkesiyle karşılaştırıldığında İngiltere, şehir-sanayinin gelişmesinden önce tarımda, şehre gidebilecek serbest, tarım fazlası işgücüne sahip bir verimliliği ve ilerlemeyi sağlayabilmişti.

Buna rağmen İngiltere'de bile önceleri fabrikalara işçi bulmak pek kolay olmamıştı. Su gücüyle çalışan ve kır kesiminde kurulan ilk tekstil atölyeleri için işçi bulmak bayağı mesele olmuştu. Mesela, Manchester yakınlarındaki Styal'da atölyeleri olan Gregs'ler kendilerine lazım olan usta işçileri ya "Yoksul kanunu"ndan faydalanarak; ya da yatacak yer temin ederek bulabiliyorlardı (Boyson, 1970). Hatta bazı işverenler işçiyi cezbetmek için bünyesinde dükkanlar, evler, okul ve kilise bulunduran sanai-külliye kurma yoluna gitmiş ve bunu işçi bulmanın kolaylaştırdığı

ondokuzuncu yüzyılda bile sürdürmeye devam etmişlerdi. Onlara göre bu tip snai-külliyeler istikrarlı ve devamlı bir işgücü temin ediyor ve hem iktisadi, hem de manevi faydalar sağlıyorlardı (Marshall, 1968).

Ondokuzuncu yüzyılın yarısına varmadan İngiltere'de işgücü, Amerika'ya nazaran hem bollamış hem de ucuzlamıştı (Habakkuk, 1967). Tarımın modernleşmiş olması ve tarım arazisinin kifayetsizliği zaten tarımı ve tarım işçiliğini A.B.D.'deki-nin aksine, bir alternatif olmaktan çoktan çıkarmıştı. Kaldı ki, tarım ücretleri oldukça düşük olup, tarım kesiminin işgücü ihtiyacı adeta hiç artmıyor gibiydi. Zenaat, ondokuzuncu yüzyılda da varlığını sürdürmüş, fakat zenaatkârların bağımsızlığı, ticari işverenlerin fason usulüne başvurmalarıyla önemli ölçüde azalmaya başlamıştı (Fong, 1932, 8-16). Ayrıca onsekizinci yüzyılda Lancashire'de görülen hızlı nüfus artışı mevcut istihdam imkânlarını zorlamaya başlamıştı (Lawson, 1962). Kaldı ki, İrlanda'lı ve bir dereceye kadar da İskoçya'lı göçmenler ondokuzuncu yüzyılda ilave işgücü fazlasına yol açmışlardı.

İngiliz sanayileşmesinin diğer bazı özellikleri daha vardı ki bunlar, sonraki sanayileşme örneklerinde görülen işgücü temini ve vasıflı işçi gibi problemleri hafifletmeye yardım etmiştir. Landes (1970, 117-19) İngiltere'deki teknoloji değişiminin, "sanayi ihtilali" kavramının ima ettiğinden daha yavaş bir süratle cereyan ettiğine dikkati çekiyor. Öyle ki, teknolojik değişimlerden ilk etkilenen imalat kolu olan pamuklu sanayide bile, en mühim değişim ancak 1835'den sonra olmuştur (Fron, 1932, 37). Öte taraftan metal ve tekstil gibi fabrikalaşan imalat sahalarında dahi zenaat (el sanayii) ondokuzuncu yüzyılda bile devam etmişti. Hatta fabrikaların kurulması, bir bakıma giyim sanayiinde, makina imalatı ve bakımında yeni el sanayii kolları yarattı. El sanayiinin bu dinamik karakteri bir bakıma anlaşılabilir; çünkü el sanayii, fabrika işçiliğini tamamlayıcı bir nitelik gösteriyordu. Bu yolla fabrikatör, sermaye tasarrufunda bulunabildiği gibi, daha esnek iş görebilme imkânına da sahip oluyordu. Ayrıca teknoloji seviyesi, büyük ölçekli işletmelere, küçük işletmelere nazaran ölçek avantajları sağlayacak karmaşıklığa henüz varmamıştı. Dolayısıyla küçük işletmeler hayatiyetlerini rahatlıkla sürdürebiliyorlardı (Felix, 1977).

Yukarıdaki snai teşkilatlanma şekli elbetteki yirminci yüzyılın teknolojik şartları altında sanayileşmeye çalışan ülkelere nazaran İngiltere'yi daha büyük bir işgücü masetme kapasitesine sahip kılmıştı. Kaldı ki, İngiltere imalat sanayii o zamanlar, şimdiki ülkelerin sahip olmadığı geniş pazarlara sahipti. Daha 1819-1921'lerde İngiltere'de imal edilen pamuklu ipliğin üçte ikisi ya doğrudan doğruya veya kumaş olarak dışarıya ihraç ediliyordu. 1880-82'de bu oran % 84.9'a ulaşmıştı (Landes, 1970, 239). Pamuklu tekstilde, 1838'de imalathanelerde 218.000 kişi istihdam edilirken, bu sayı önemli verimlilik artışlarına rağmen 1856'da 340.000'e yükselmişti (Fong, 1932, 44).

1901 yılının hemen öncesinde İngiliz işgücünün yüzde kırkına yakını sanayi ve inşaat sektöründe istihdam ediliyordu. Aynı tarihte tarım sektörünün istihdam oranı ise erkek işgücü toplamının yüzde 15'i civarında idi (1901 Census of England and Wales, 82). Ondokuzuncu yüzyılın ilkel teknolojisi maden, inşaat ve ulaşım sektörlerinde vasıfsız işgücü için önemli bir istihdam talebi yaratıyordu. En faal dönemin-

de madencilik, iktisaden faal erkek işgücü nüfusunun yüzde 10'una yakını, 1.200.000 erkek işçiyi istihdam ediyordu (Hobsbawm. 1969 b).

İlk fabrika üretimleri için gereken sermaye miktarı fazla olmadığından, küçük müteşebbisler birkaç arkadaştan edindikleri borç yardımlarla bir işi başlatabiliyorlardı. Daha sonra fabrikanın büyütülmesi için ihtiyaç duyulan sermaye ise kârdan karşılanıyordu (Landes, 1970, 78). Manchester civarında imalathane açanlar genellikle küçük müteşebbis ailelerden veya arazi sahiplerinden geliyordu (Foster, 1974, 11; Boyson, 1970, Chapman, 1904). Bu sebeple ondokuzuncu yüzyıldaki İngiliz fabrikalarının çoğu ya aile şirketlerinin, ya da ortaklıklarındı. Bu şekildeki para piyasası aynı yüzyılın sonuna kadar, tahsis veya hisse senedi yoluyla sermaye teminine ihtiyaç bırakmadan yürümüştür (Presnell, 1965; Landes 1970). İmalat sanayiinin yapısı denebilir ki, ondokuzuncu yüzyılın sonuna kadar hep küçük-ölçekli olarak kalmıştır. Mesela, 1856 yılı arifesinde, İngiltere'de 2.000'nin üstünde imalathanenin herbirinin istihdam ettiği ortalama işçi sayısı 166 idi (Fong, 1932, 32).

İngiliz sanayileşmesinin bu bariz hususiyetleri, daha sonra sanayileşen Avrupa ülkelerinden mesela Almanya ve İtalya'da görülmemektedir (Gershenkron, 1962, 72-90). Almanya'da ondokuzuncu yüzyılın sonlarında sanayileşme şekli büyük ölçekli işletmeler şeklinde olup, bu işletmelerin finansmanı ya uzun vadeli banka finansmanı ya da doğrudan devlet yardımı ile sağlanıyordu. Bu tip bir teşkilatlanma tarzı, Almanya'nın daha karmaşık ve ileri bir teknoloji yatırımında bulunup kimya ve elektrik mühendisliği gibi sahalarda öncülüğü eline geçirmesini sağlamıştır.

Ondokuzuncu yüzyıldaki İngiliz şehirleşme ve sanai gelişmesi küçük ölçekli ve mahalli teşebbüslere dayanan bir karakterde olup, devlet müdahalesi ve planlamasına karşıydı. Şehirlerin büyümesi eskimiş idari ve adli yetki alanlarına yeni sorumluluklar yükliyordu. Mesela, 1832 yılına kadar 160.000 nüfuslu Manchester, sadece taşra için düşünülmüş bir adli mekanizma ile ondan ayrı olarak düzenlenmiş küçük bir emniyet birimine sahipti (Redford and Russell, 1940). Belediyelerin islahı işi oldukça yavaş yürüyordu. Ve mesela, Birmingham ile Leeds gibi önemli şehirlerde belediyelerin idari ve mali meseleleri ondokuzuncu yüzyılın sonunda dahi halledilmiş değildi (Briggs, 1971, 236). Mesken meselesi de aynı şekilde dağınık ve düzensiz bir şekilde yürüyordu. Başlangıçta, sanayi şehirlerindeki işçinin evi fabrika veya maden işletmesi tarafından temin edilirken, bu uygulama kır bölgeleri hariç gittikçe terk edilmeye başlanmıştı (Marshall, 1968). Mesken yapımı konusunda basılı araştırmalar az olmakla beraber kendi çalışmalarım ve diğer bazı kaynaklar gösteriyor ki, ev inşaatı umumiyetle mahalli bir iş adamının yine mahalli bir inşaatçıyla bir araya gelip, ana sermaye sağlaması şeklinde oluyordu. Bu nevi küçük sermaye arzı, ondokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde sermaye piyasası henüz tam gelişmediği için, oldukça yaygın olup talebi karşılayacak kifayette idi (Dyos and Reeder, 1973). Her ne kadar yüzyılın sonuna doğru sanayi şehirlerindeki evlerin sayısı kafi bir miktarda idiye de, bu evler kalite bakımından oldukça kötüydü. Mahalli belediyeler inşaatçıların, arsa komisyoncularının ve mahalli tüccarların baskısı altında kalarak belli standartları uygulayamıyorlardı. Ucuz evlerin süratle yapılabilmesi ancak bu şekilde mümkün olabiliyordu (Bkz. Olsen, 1973).

Şehirleşmenin yarattığı problemlere mahalli, kısmi çözümler bulmak A.B.D. de görülen bir yöntem olmakla beraber; gerek mekân sınırlaması, gerekse adli ve

idari zorluklar bu yöntemin İngiltere'de daha yaygın olmasına sebebiyet veriyordu. Robson (1973, 223-8) İngiliz şehirlerinin elektrik, tramvay ve telefon gibi geniş ölçekli kontrolün gerektirdiği hizmetlerde Alman ve Amerikan şehirlerinden geride kaldığına işaret ediyor. İngiliz şehirlerinin bu idari geri kalmışlığı nisbi bir olay olarak görülebilir. Çünkü İngiltere'nin öncü olarak yaptığı ilk şeyler, bir süre sonra, daha iyisi başka yerde yapıldığından eskimiş ve modası geçmiş oluyordu. Yine de denebilir ki, Birmingham hariç, hakim taşra sınıfı mütecanis bir mahalli idare şeklini geliştirememiş ve bölgenin ekonomik gelişme potansiyelini böyle bir mekanizmaya oturtamamıştır (Briggs, 1971, 234-5). Mahalli idarelerdeki bu zayıf yapı ve idareciler arasındaki kavgaya ve çekişmeye ister istemez Londra'nın güç ve cazibesini rakipsiz bıkarıyordu (Mellor, 1977, 24-27).

Londra'nın İngiliz kalkınmasındaki rolü aynı zamanda merkez-çevre modelinin özelliklerini de açıklar. Sınai-şehirleşmenin diğer bölgelerde hızla gelişmesine rağmen ondokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde Londra'nın bütün ülke çapındaki ekonomik ve siyasi hâkimiyeti büyüyerek devam etmiştir (Dyos, 1971). Gerçi Londra bir "fabrika şehri" değildi; ama yine de 1861 yılında 468.000 işçinin imalat sanayiinde çalıştığı ve en büyük sınai yığılmanın olduğu şehirdi (Hall, 1962, 21). Londra'daki istihdam muhakkak ki, teknolojik gelişmeden ve taşradaki sınai gelişmeden oldukça yararlanıyordu..... Londra'nın haberleşme (komünikasyon) ve ticaret merkezi olması, 1861 sayımında, ulaştırma ve depolamanın yüzde 13.44'le en büyük istihdam kolu olmasına yol açmıştı. Ancak 1841 yılında perakendeci ve dağıtım sektörü bu oranı aşabilmiş ve en büyük istihdam sahası olmuştu (Stedman Jones, 1971, 358-9).

Londra'daki istihdamın büyük bir kısmını, yevmiyeli işçilerin çalıştıkları "terdökülen atölye"lerdeki işler teşkil ediyordu*. Bu istihdam şekli hakim sınıfın işine yarıyordu. Çünkü, taşradakilerin aksine, bu işçilerin bir araya gelip teşkilatlanabilmeleri ve direnebilmeleri daha zor oluyordu (Dyos, 1971; Stedman Jones, 1971). Dolayısıyla güç merkezi, mevcut gayri adil sisteme en az karşı çıkabileceklerin elindeydi.

Londra bu hakim mevkinin muhafaza etmeye devam etti, çünkü İngiltere'de iktisadi ve içtimai hayat daha sanayi devriminden önce sağlam bir biçimde merkezileştirilmişti. Dyos ve Alderoft (1969) metropolün ve tüccarların ülke içi ticareti, sanayi devriminden önce nasıl şekillendirdiklerini şu örnekle açıklıyorlar: Ülke çapındaki mallar önce taşra merkezlerinde toplanıyor ve sonra Londra'nın ihtiyacı için kullanılıyordu (Londra dışındaki şehirler ise toplama merkezleri vazifesi görüyorlardı). Nitekim ilk ulaştırmayla ilgili teknik buluşlar bu yapıyı sürdürmek isteyen Londra tüccarlarınca finanse edilmişti. Mesela, kanal ulaşımı ilkin mahalli iş adamlarınca başlatılıyor, işletme kârlı bir duruma geçince Londra sermayesi büyük bir hisseyi elde etmeye çalışıyordu. Ellesmere Kanalı buna örnek olarak gösterilebilir (Dyos and Alderoft, 97). Demiryolu ulaşımı ise, en uç kuzey noktalarını bile

* İngilizce "Sweat Shops" tabir edilen bu işyerlerinde istihdam edilenler çok uzun saatlerde, aralıksız çalışıyor ve kelimenin tam manasıyla emekleriyle beraber en son ter damlalarını da döküyorlardı (Ç.N.).

Londra'nın bir günlük seyahat mesafesine getirerek Londra'nın durumunu daha da pekiştirmiş oluyordu.

Londra, bütün ondokuzuncu yüzyıl boyunca cazibe merkezi olmaya devam etti. Çünkü tüketim mallarından, sanat eserlerine daha ötesi, güç ve sosyal prestije kadar herkesin almak veya satmak istediği ne varsa Londra hepsi için en büyük pazardı. Taşra, merkezin bu cazibesini azaltabilmek için muazzam binalar, tiyatrolar, konser salonları inşa ettiyse de nafile, Londra, en büyük olmaya devam ediyordu. Taşra sanayileri de zaman zaman karşı-elit gruplar teşkil ederek, "Buğday himayesi kanunu" (= The corn laws) "köleliğin lağvı" ve "gümrük resmi" konularında olduğu gibi merkezin (Londra'nın) gücüyle boy ölçülmeye kalkmıyor değillerdi (Williams 1944, 154-68, Boyson, 1970). Ama ilgi çekicidir ki, Henry Ashworth gibi, ömrünün büyük bir kısmını merkezi hükümetin ve toprak sahiplerinin müdahalelerine karşı mücadeleyle geçiren, dürüstlüğüyle tanınmış birisi bile hayatının son yıllarını İngiliz hakim sınıfının zevklerini —toprak sahipliği, avcılık, tatlı hayat— tadmakla geçirmiştir (Boyson, 1970).

İngiliz sanayileşmesinin yaygın bir sosyal eşitsizlik üzerinde kurulması, İngiliz ekonomik kalkınması üzerinde uzun süren tesirler meydana getirdi. Daha sonraki sanayileşme tecrübesi ile karşılaştırıldığında bu ilk dönemdeki durum, taşradaki işçi sınıfının tesanüdünü artırıcı bir faktör olmuştur. Fabrika istihdamı, önceleri tekstil bölgelerinde başlamış, sonra dengesiz bir biçimde diğer bölgelere yayılmıştı. Bununla beraber, ondokuzuncu yüzyılda Birmingham'da, birçok mal küçük atölye üretimine dayanıyordu. Aynı dönemde hem iç hem dış göç oldukça önemli bir hacimde cereyan ediyordu. İrlanda, İskoçya ve kıta Avrupa'sından İngiltere'ye göç; İngiltere'den de Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya göç bu nevidendi.

Buna rağmen gittikçe artan bir sosyal hareketsizlik (azalan mobilite) ten bahsedilebilir. Bu husustaki belgeler eksik olmasına rağmen ondokuzuncu yüzyılın başlarında sanayi işçilerinin daha ziyade mahalli işçilerden seçildiğini gösteren işaretler var. Edward Thompson (1970, 401-29), bu tip işçi toplamının (istihdamın) kültür yansımaları olarak, fabrika şehirlerinde, mahalli telafuzun ve geleneklerin hakim olduğuna dikkati çekiyor. En yaygın iç-göç şekli muhtemelen kısa mesafeli olup, daha ziyade köylerdeki tarım-dışı işgücündendi (Redford: 1926; Weber, 1899, 225; Anderson, 1971 34-41). Hatta Victoria dönemi Londra'sında bile göçmen işçilerin yarısına yakını civar vilayetlerden gelenler teşkil ediyordu (Lees, 1973). Anderson, (1971) Lancashire'daki pamuklu-sanayi şehri Preston'da, akrabalık bağının göçmen işçiler için hem iş bulma, hem de kalacak yer bulma bakımından büyük önem taşıdığına dikkati çekiyor.

İlk sanayi bölgesi olan kuzeybatıda sanayi şehirlerindeki nüfus artışı ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren yavaşlamaya başladı. Yirminci yüzyılın başlarına doğru Manchester, Salford hatta banliyo kısmı olan Chorlton azalan bir nüfus olayıyla karşılaşıyordu (Lawton, 1962). Halen üzerinde çalışmakta olduğum "1850' den günümüze Oldham'da mesken mobilitesi" adlı araştırmanın da, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında evlerin çok sık el değiştirdiği, yüzyılın sonuna doğru ve yirminci yüzyılın ilk otuz yılında bu durumda hızlı ve büyük bir düşüşün olduğu, yani mobilitenin azaldığı gerçeğini ortaya koyuyor. Robson (1973, 96) da Leicester'de yirminci yüzyılın ilk döneminde mesken mobilitesinde büyük bir düşüş olduğunu belirtiyor.

Daha fazla araştırmayı gerektiren bir husus ise sınıai büyüme tipinin, iskân tipini belirlemesi ve istikrarlı kılması ile ilgilidir. Yeni sanayi bölgeleri genellikle, hammaddeye bağlı sanayi temeline dayanıyordu. Mesela, pamuklu sanayii güney Lancashire'de, yünü sanayii Batı Yorkshire ve Lancashire'de, demir Batı Midlands; Teeside ve Güney Yorkshire'de, kömür Güney Wales ve Kuzeybatı'da kurulmuştu (Rabson, 1973, 94). Bu bölgelerin gelişmeleri farklı dönemlerde olmakla beraber, bir bölgenin diğerinden büyük miktarda işçi çektiği pek muhtemel görünmemektedir. Nitekim, Lancashire şehri 1901 yılında yani ekonomik üstünlüğünün azalmaya başladığı bir tarihte bile, Lancashire'da doğup İngiltere'de oturan (dışarıya göç etmemiş) nüfusunun yüzde 89.3'üne sahipti (1901 Census of England and Wales, tables 38 and 39).

Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren sanayileşme dönemindeki İngiltere sanayiinde, teknolojik değişme düzensiz olup genellikle bir işletme, kurduğu ilk teşkilatlanma şeklinde ve ürettiği mal çeşidinde fazla bir değişiklik yapmıyordu (İngiliz örneğinin farklı bir yorumu için: Bkz. Landes, 1970, 316-21). Bu durum, işçilerin fabrika içinde yetişmesine ve özel hünerler kazanmalarına yol açtığından aynı zamanda işçilerin herhangi bir işsizlik döneminde diğer sanayilere gitmelerine de engel oluyordu. Bu yüzdendir ki, Copeland (1912) pamuklu atölye işçilerini "adeta irsi bir sınıf" olmakla nitelendiriyordu. Ondokuzuncu yüzyılda işçi sınıfı için eğitim imkânlarının kifayetsiz oluşu da sosyal ve coğrafi hareketliliği (mobilitayı) sınırlandıran bir faktör olmuştur (Landes 1970, 340-8). 1930'larda kuzey batıdaki istihdam durumunu inceleyen bir hükümet araştırması yüksek oranda bir "hareketsizlik" olayıyla karşılaşmıştı. Belli başlı sebepler arasında evli kadımlar arasındaki yüksek istihdam oranı, mülk (ev) sahibi olma zorluğu ve işgücünün, istihdamını tek bir sanayi bölgesinde geçirmek zorunda kalması yüzünden dar ufuklu olması gösteriliyordu (Manchester, 1936). Nitekim İngiliz sendikacılığının gücünü ve en bariz hususiyetlerini, kuvvetli mahalli iş geleneğinin; istikrarlı, mahalli bir iş gücünden kaynaklanmasıyla izah etmek mümkündür. Böylesine bir yapı ve özellik, tabiatıyla İngiliz işçi sınıfının istihdamlarını tehdit edecek her türlü değişmelere karşı çıkmaları sonucunu doğurmuştur.

İngiltere'nin sanayi devriminin öncüsü olması, denizaşırı pazarları nispeten basit ve ucuz bir üretim teknolojisiyle ele geçirmesini sağlamıştı. İngiltere'de sınıai kapital (sermaye) ile, banka sermayesi arasında çok zayıf bir ilişki vardı (Hobsbawm, 1969 a). Bankalar, daha büyük kârlar sağlayacağına inandıkları denizaşırı ticaret ve —gerek ülke içi gerek ülke dışı (sömürgelerde ki)— altyapı yatırımlarını finanse etmeyi tercih ediyorlardı. Bunun tabii bir sonucu olarak İngiliz sermayesi, kendisini iç pazarın büyümesiyle sınırlanmış bulmuyordu. Dolayısıyla da bu iç pazarı, teknolojik değişme yoluyla ve çeşit farklılaşması ile derinleştirme mecburiyetini hissetmiyordu. İngiltere gittikçe temel sanayii malları için dış pazar yaratma ve bu pazarları tutma politikasını takip etme durumuyla karşılaşıyordu. İngiltere'nin bu yöndeki dış eğilimi, ondokuzuncu yüzyıldaki Amerikan şehirleşmesini şekillendiren bir faktör olmuştur. Çünkü bu sebeptendir ki, İngiliz sermayesi, ticari mübadeleyi kolaylaştıracak dış ülkelerdeki alt yapının inşa finansmanını sağlamıştır (Thomas, 1973, 244-90). İngiltere'nin Arjantin, Brezilya ve Kuzey Amerika'daki demiryolu yatırımlarındaki artan payı doğrudan ve dolaylı olarak bu ülkelerde İngiliz sanayi mallarına olan talebi artırmıştır. Bu demiryolları aynı zamanda Amerika'nın iç kısımlarını da

ihracata yönelik hammadde üretimine açılmıştı. Yalnız İngiliz sanayiindeki teknolojik değişimin çok yavaş bir şekilde seyretmesi uzun vadede, ekonomik büyümeyi devamlı surette aksatan bir unsur olmuştur. Öte yandan İngiliz kapitalizminin bu hususiyeti az gelişmiş ülkelerle belli bir ekonomi kalıbını yaratmış ve sürdürmüştür. Tahminlere göre 1913 yılında İngiltere'nin (dış) yatırımlarının yüzde 80'i ekonomik bakımdan hammadde ihracına bağımlı olan ülkelerde yığılmıştı (RIIA, 1937, 122).

Dünyanın birçok bölgelerinde ve bilhassa sömürge olmayan ülkelerde, İngiliz iktisadi sömürgeciliği temelde, ticari olma özelliğini muhafaza etmiştir. Bu yerlerde mahalli üretimin teşkilatlanması ve denetlenmesi mahalli ellere bırakılmıştı. Bazen bu mahalli müteşebbisler yabancı göçmenler arasından olabiliyorlardı.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki şehirleşme şekli ile İngiltere'deki şehirleşme şekli arasında görülen en önemli farklılıklardan birisi A.B.D.'de imalat sanayii ve inşaat sektörü istihdamlarının daha az olmasıdır. 1870 yılında A.B.D.'deki toplam işgücünün yüzde 23.5'i inşaat ve imalat sanayiinde istihdam edilmekteydi ki, sanayiinin önemli bir kısmı tarıma dayalı sanayii idi. Aynı tarihte işgücünün yüzde 50.8'i tarımda ve yüzde 11.5'i dağıtım hizmetlerinde (ulaşım, ticaret v.b.) bulunuyordu. 1920 yılına girerken tarıma dayalı sanayii, toplam istihdamın yüzde 32.9'nu, 1960 yılına girerken ise yüzde 35.9'ni sağlıyordu. Bu son tarihten önce tarımdaki işgücü oranı yüzde 7'ye düşmüş bulunuyordu. 1870 ile 1960 yılları arasında dağıtım sektörü istihdamının, tarıma dayalı sanayii (transformative sektör) sektörüne olan nisbeti aşağı yukarı aynı oranda kalmıştır. 1900 yıllarında bu oran 0.60, 1960 yılında ise 0.61 olmuştur (Browning and Singelmann, 1975).

Bu rakamlar açıkça gösteriyor ki, Amerikan şehirleşmesi, İngiliz şehirleşmesinden daha farklı bir ekonomik kalkınma kalıbına dayanıyordu. Amerika'da, bilhassa Batı ve Kuzey Batı tarım bölgelerinin gelişmesi ancak, şehir merkezlerinin gelişmesinden sonra olmuştur (Berry, 1967). Dağınık köylerin ve köylü nüfusunun merkezi bir pazar yaratması şeklindeki genel modelin aksine Amerika'da şehir merkezlerinin kurulması ve gelişmesi zirai gelişmeden evvel cereyan etmiştir.

Wade (1969) Batı Amerika'nın nasıl geliştiğini anlatırken şehirlerin yayılma için birer köprübaşı olarak kurulduklarını ve bu şehirlerin iç bölgeler (hinterland) için hizmet ve toplama merkezi fonksiyonunu gördüklerini belirtiyor. A.B.D.'nin coğrafi olarak büyük bir ülke oluşu ve ulaşımın zorluğu şehirlerin kurulmasını zaruri kılıyordu. Böylece şehirler, sadece malların gemilerle nakline yarayan merkezler olarak kalmıyor aynı zamanda ulaşım maliyetlerinin de pahalı olması sebebiyle temel malların üretim merkezi rolünü oynuyordu. Bu sebeplerle Amerika'nın batı bölgesindeki şehirlerin gelişmesi, doğudaki şehir merkezlerinin tesirinden azade olarak cereyan ediyordu. Wade, batı bölgesindeki bu sınır şehirlerinin, doğu şehir tiplerini kopya ettiklerini ve yeni bir teşkilatlanma düzenine gitmediklerini belirtiyor. Mamafih yeni yerleşme bölgelerindeki bu şehirlerin İngiltere'de ki, şehirler gibi idari bir zaaf ve köhnelikle malul oldukları söylenemez. Ondokuzuncu yüzyılın bitmesinden önce Amerikan şehirlerinin çoğu mali, idari ve kamu hizmetleri problemlerinin büyük bir kısmını halletmişlerdi.

Morse (1975) A.B.D.'deki bu şehirleşme tipini yukarda temas ettiğim temel madde ve bağlantılar (linkages) yaklaşımı ile ele alıyor. Morse, zırai ihracatın neden bazı şartlarda sanayileşmeyi teşvik edip, diğerlerinde etmediğini izah için ise büyük çiftlikle küçük aile tipi üretim arasındaki farklılıklar üzerinde duruyor. Umumiyetle büyük çiftlikler yüksek ihracat kazancı sağlıyor, fakat bu kazançlar mahalli kalkınmayı teşvik edeceğine "lüks hayat" tarzını teşvik ederek, lüks malların ithali ve ticaretin gelişmesine hizmet eden şehirlerin büyümesi sonucunu doğuruyor. Bunun tam zıddına, küçük aile çiftlikleri kendilerine altyapıyı sağlayacak küçük şehirleri gerektiriyor. Görüldüğü gibi burada ölçek önemli bir rol oynuyor. Çünkü, büyük çiftlik tipinde, elde edilen muazzam üretim kapasitesini eritecek ticaret-nakliyat şehri ihtiyacı ağır basarken; küçük aile çiftliği tipinde, toplama merkezi rolünü görecektir şehir tipi ihtiyacı daha ağır basıyor. Böyle olunca da aile kazancının büyük bir kısmı mahalli ticaret ve sanayi teşvik edecek şekilde kullanılmış oluyor (Morse, 1975). Güney Amerika'da ondokuzuncu yüzyılda şehirleşmenin düşük bir seviyede seyretmesi, bu bölgenin muazzam büyük çiftliklerle dolu olmasıyla izah edilebilir (Rothstein, 1966). Rothstein (1967)'nin başka bir yerde de belirttiği gibi bu sonucun büyük çiftlik sahiplerinin, kapitalist zihniyete veya müteşebbis zihniyete sahip olmaları ile fazla bir ilgisi yok. Güneydeki büyük çiftlikler, bölgelerinde birer "ekonomi adacıkları" gibi işliyorlardı. Bu çiftliklerde üretimin kârlı olabilmesi için devasa ölçeklerde olmaları gerekiyordu ki, bunun icap ettirdiği işgücü açığı, esir işgücü ile karşılanmıştır. Pamuk üretimi mahalli işçiler tarafından ekiliyor, biçiliyor ve çırçır lanıp kütle halinde limanlara gönderiliyordu. Bu sebeple, pamuk geliri, çiftlik dışındaki ekonomiyi geliştirecek bir biçimde harcanmıyordu. Bir diğer sebepte, bu büyük çiftliklerin yiyecek maddesi veya hizmet veya ticari hizmet satışı alma ihtiyacında olmamalarıydı. Tam aksine zamanla çırçır hizmeti ve nakliye için küçük aile çiftlikleri büyük çiftliklere bağımlı hale gelmiş, bu durum ise kazanç temerküzünün büyük çiftliklerde toplanması sürecini artırmıştı.

Bu şartlar altında birkaç liman şehri ticaret merkezi ve elit tabakanın yerleşme yeri olarak gelişmişti ki, bunların yaşama şekilleri ve tüketim biçimleri mahalli üretimi teşvik edecek mahiyette değildi. Lüks mallar ya doğrudan doğruya Avrupa'dan veya doğudaki federal devletlerden getiriliyordu. Dowd (1956) bu durumun (post-bellum) dönemine kadar devam ettiğini ve köleliğin lağvından sonra dahi bu yapının Güney'in kalkınmasını ve şehirleşmesini engellediğini iddia etmektedir. Köleliğin lağvından sonra güneydeki büyük çiftlikler, fakir beyazlarla ortaklık yaparak ucuz pamuk elde etmenin yolunu bulmuşlardı. Bu yolla, bu beyazların, zencilere olan düşmanlık ve korkularından yararlanarak tekstil fabrikalarında çalışan işçilerin ucuz ve dağınık olmaları sağlanabiliyordu. Elde edilen kârlar ise kuzeydeki bankalara ve yatırımcılara aktarılıyordu. Güneydeki tüketim seviyesi düşük olup, mahalli ticareti ve sını gelişmeyi sağlayacak kıfayette değildi.

Bunun tam aksine, Amerikan Batı'sı doğu sermayesine bağımlı olmakla beraber, küçük aile çiftliği modeli sebebiyle bir taraftan ihracata yönelik ucuz tahıl üretimini gerçekleştiriyor, aynı zamanda da mahalli imalat sanayi için pazar yaratıyordu. Batı'daki şehirler, ticaret ve sanayi merkezleri olarak gittikçe geliştikleri gibi mahalli, muhtar belediye idarelerini de kurabildiler.

Rothstein (1966) Batı bölgelerindeki zırai üretim şekliyle, ekonomik ve sosyal müesseseler arasındaki münasebetlerin teferruatlı bir izahını yapıyor. Ona göre Batı'daki küçük birimli üretim şekli ve buğday için gerek duyulan teknik ihtiyaçlar, bir yağın aracı faaliyetler ve tarım girdileri talebi yaratmıştı. Tahıl, küçük şehirlerde büyük ölçeklerle depolandırılıyordu. Bütün bunlar ise tahıl sağlayan çiftçilerin standartlaştırılıp, sınıflandırılmalarını icap ettiriyordu. Çok geçmeden merkezleri Chicago ve St. Louis gibi büyük şehirlerde olan karmaşık yapıları tahıl komisyoncuları halkası oluşmuş ve şartlar bunları mali idare ve teşkilatlanma bakımından yeniliklerde bulunmaya zorlamıştı. Bu ve benzeri örnekleri göstererek Rothstein, küçük aile tipi çiftlik modelinin, ticaret ve diğer hizmet sektörlerinin serpilip, geliştiği bir "küçük şehirler" şehirleşme şeklini ortaya çıkardığını ve bu şehir tipinde kârların yine mahalli olarak yatırıma dönüştüğünü ifade ediyor. Ayrıca, Batı'daki nüfusun gittikçe artan oy (seçim) gücü, doğu finans çevrelerinin menfaatleriyle de birleşerek ulaşım ve diğer altyapı hizmetlerinin vaktinde yapılmasını sağlıyordu.

A.B.D.'de şehirleşme, hem zırai kalkınma, hem de sanayii ve hizmet sektörlerinin gelişmesinde aynı önemli tesiri icra ettiğinden, bilhassa ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında tarım ve sanayi sektörleri müşterek bir işgücü sıkıntısı ile karşılaşmışlardı. Bu işgücü azlığı ve sıkıntısı ücretleri İngiltere'ye nispetle oldukça yükseltmiş, bu ise netice olarak teknolojik buluşları teşvik eden bir unsur olmuştur (Habakkuk, 1967, 12-16).

A.B.D.'deki şehirleşme kalıbının tam zıddı olarak Avrupa'da şehirleşme, tarımda artık iş bulamayan işgücüne yeni toplanma merkezleri sağlamış oluyordu. Avrupa'daki sınılaşma, ucuz mallar imal ederek köylerdeki zenaatkârın elinden işini alıp, onları diğer köylü nüfusla beraber şehire iterken, tarımın akılcı bir şekilde makinalaşmasının da yollarını açmış oluyordu. Bu gelişme şekli, sonraları A.B.D.'de de görülmüştür. Ama A.B.D.'de sanayileşmenin en hızlı olarak cereyan ettiği 1870-1920 yılları arasında tarımdaki istihdam hacmi 6.430.000'den 11.120.000'e çıkmıştır (Bureau of the Census, 1975, 138).

Çok geçmeden ülkeler arası göçler A.B.D. tipi şehirleşme ile Avrupa tipi şehirleşme arasında bağların kurulmasına sebep olmuştur. Nitekim iç harbi takib eden yıllardaki Amerikan ekonomisinin hızlı bir süratle gelişmesi, Avrupa'dan akın eden göçmenlerle sağlanmıştır. Bu göçlerin bizatihi kendisi ekonomik bağlantılar sonucu ortaya çıkmıştı. Her ne kadar bu dış göçler Avrupa'daki yüksek nüfus artışına ve bu nüfusu massedebilecek tarım arazisinin olmayışına atfedilebilirse de, bu dış göçlerde Avrupa sanayileşmesinin de önemli rolü olmuştur. Bu durum, Avrupa'daki sanayileşme kalıbının bazı bölgelerde işgücü bolluğuna yol açmasından ziyade, Amerika'nın, Avrupa pazarlarına bol miktarda ucuz yiyecek malları sürmesiyle izah edilebilir. İlk önce İngiltere, sonraları diğer Avrupa ülkeleri sömürgeler edindikçe, bu yerlere kendi mamul mallarını sürmüşler; bu yerleri de belirli hammaddeleri üreten bir ihtisaslaşmaya teşvik etmişlerdi. Neticede Amerika ve Kanada buğday, Arjantin buğday ve sığır eti, Yeni Zelanda ve Avustralya koyun eti, şeker ve diğer tropik yiyecek maddelerinde ihtisaslaşmış; bu mallar Avrupa piyasalarına akarak fiyatları düşürmüş ve Avrupa'lı küçük çiftçileri zor durumda bırakmıştı.

Bu gelişmenin sonucunda coğrafi işgücü ihtisaslaşmasına dayanan bir nüfus dağılımı hareketi görüldü. Avrupa'da dış göç, şehirlere ve sınırlı olan tarım arazileri-

ne olan nüfus baskısını nispeten hafifletmişti. Gerçekten de bazı yazarların belirttiği gibi bu dış göçler olmasa, ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru Avrupa şehirleri büyük bir marjinal nüfus birikmesi olayıyla karşılaşacaklardı (Graham, 1972; Hobsbawm, 1969 b). Avrupa şehirleri, Yeni Dünya'ya göç etmek isteyen köylü nüfus için geçiş kampları vazifesi görmüş ve nüfus fazlasının A.B.D.'nin doğu liman şehirlerine akmasını temin etmişlerdi. Buna dayanarak denebilir ki, Avrupa şehirlerindeki o zamanki, sektörel işgücü dağılımı, bugünkü az gelişmiş ülke şehirleriyle benzerlik gösteriyor ve hizmet sektöründeki istihdam en büyük payı alıyordu. Avrupa'dan göç eden nüfusa gelince bu muazzam işgücü sadece Amerikan ekonomisinin gelişmesini sağlamakla kalmamış; Arjantin'in bir buğday deposu, Brezilya'nın da kahve deposu haline gelmesinde büyük rol oynamıştır.

A.B.D.'deki sanayileşmeyi teşvik eden en önemli faktörlerden bir diğeri de büyük çaptaki Avrupa sermayesi ile sağlanan yatırımlar ile Avrupa'dan ithal edilen yatırım malları olmuştur. Ama A.B.D. sanayileşmesini şekillendiren en önemli husus muhakkak ki, gittikçe büyüyen bir iç pazarın mevcudiyeti olmuştur. İşgücünün talebi karşılayacak bir seviyede oluşu, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından önce A.B.D.'deki işçi ücretlerinin İngiltere'dekinden yüksek oluşuna yol açmıştı. (Hobsbawm, 1969, 172-7; Habakkuk, 1967, 110-11). Bu dönemde Batı bölgelerinin ele geçirilmesi ve doğudaki şehirleşme, tarım makinaları ve aletleri ile ev aletleri ve silah için büyük bir pazar yaratmış; aynı zamanda da bu malların, standartlaşması ve parçalarının değiştirilebilmesi gibi yeniliklere yol açmıştı. İmalat hacminin büyüklüğü çok geçmeden şirketlerin birleşmesi ve sanayi devlerinin ortaya çıkmasını teşvik etmiş, bu da bütün sanayi mallarına teşmil olunacak bir standartlaşmayı sağlamıştı. Ayrıca İngiltere'nin aksine A.B.D.'de bankalar yatırımları daha başlangıç döneminde finanse etmeye başlamışlardı.

A.B.D.'de ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında sınırlı üretim büyük ölçüde iç pazara matuf olduğundan, başta gelen ihracat malları tarım ürünleri ile güneyin pamuğu gibi diğer hammadde ürünleri olmuştur. Şehirleşme istatistikleri gösteriyor ki, Amerika'nın, bu şartlar altında gerçekleşen muazzam ölçüdeki sanayileşmesi büyük nüfus yığılmalarına sebep olmamıştır. Mesela, 1896-1900 döneminde Amerikan İmalat sanayii İngiltere'nin iki misline yakın bir kapasitede çalıştığı halde; toplam nüfusun yüzde 60 kadarı, nüfusu 2500'den küçük yerlerde yaşıyordu (Bureau of Census, 1975). Bu şekildeki nüfus dağılımı daha sonradan, belirli bölgelerde büyük şehirlerin ortaya çıkmasıyla değişmiştir. Gerçekten de ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Amerikan Şehirleşme kalıbı bölgelere göre değişen bir özellik göstermeye başlamıştır. 1900 yılında Kuzeydoğu bölgesindeki toplam nüfusun yüzde 61'i, 2500 nüfuslu veya daha büyük yerlerde yaşarken; güneyde bu nispet ancak yüzde 18 idi. Orta kuzey bölgesinde yüzde 38.6 ve Batı'da yüzde 39.9 idi (Lampard, 1968, Tablo: 2).

Bağımsızlıkla beraber ortaya çıkan Amerika'nın büyük şehir tipi Avrupa'dakinden oldukça farklı olup başka tür bir ekonomik kalkınmanın temelini teşkil etmiştir.

Mukayese maksadına matuf olarak Amerika'daki büyük şehirlerin genel teşkilatlanma özellikleri şöyle sıralanabilir: Bir defa, arazi veya arsalarn henüz tek elde toplanmaları gibi bir olay olmadığından şehirler genişleme bakımından ucuz ve ge-

niş imkânlarla sahipti. Ayrıca elektrik ve araba daha başlangıçta bu şehirlerin bir parçası haline gelmişti. Adna Weber (1899) ondokuzuncu yüzyıl sonundaki Amerikan, İngiliz ve Alman nüfus kesafeti oranlarının Amerika için 0.4 hektara 15.2 kişi, İngiltere için 0,4 hektara 38.3 kişi ve Almanya için 0.4 hektara 25.9 kişi olarak veriyor.

Weber (469), yüzyılın bitiminden önce Amerika'daki sanayi ve yerleşme (iskan) nin, büyük ölçülerle banliyölere kaydığını böylece, Avrupa'ya nazaran Amerika'da daha dağınık bir şehirli nüfusun ortaya çıktığını belirtiyor. Öte yandan şehirlere yönelik olan işgücü göçünün her millet ve ülkeden gelmiş olması, işçi sınıfı şuurunun ve dolayısıyla işçi sınıfı teşkilatının zayıf ve etkisiz olmasını sağlamıştır. Şehirli nüfus arasındaki etnik (ırki) farklılıklar, güçlülere, işçiler arasında doğacak kuvvetli bir teşkilatlanmayı önleyecek biçimde kullanılmıştır. İtalyan asıllı Amerika'lı radikaller Sacco ve Vanzetti'nin duruşma davaları buna örnek olarak gösterilebilir (Frankfurter, 1962). Bu şekilde tasvir ettiğimiz göç hareketleri ondokuzuncu yüzyıl sonlarındaki ekonomik büyümenin kopmaz bir parçası ve özelliği olmuştur. Thomas bu dönem Amerikan ekonomisinin Avrupa'dan gelen kalabalık vasıfsız ve cahil işçileri kullanabilecek bir organizasyona sahip olduğunu belirtiyor (Thomas, 1973, 163-74). Fabrika imalatı ve özellikle de (şeritlerde) montaja dayanan üretim şekli çok sayıdaki vasıfsız ve az sayıdaki vasıflı işçiyi istihdam edecek şekilde düzenlenmişti. Teknolojik buluşlar genellikle vasıflı işçiyi ikame özelliğine sahip olduklarından, vasıfsız işçinin bol ve ucuz olduğu bir dönemde Amerikan sanayiinde işgücünü ikame eden teknolojik buluşları görmek pek şaşırtıcı sayılmaz (Habakkuk, 1967, 128-31). Habakkuk dışardan göç eden işçi akınının, vasıflı işçilerin makinalaşmaya karşı olan dirençlerini azalttığından bahsediyor. Mamafih sınırlı büyüme, makinalaşma sebebiyle işinden olanlara yeni istihdam imkânları açabiliyordu. Kaldı ki, ticaret ve hizmet sektörlerinde büyük bir yayılma sürecinde bulunuyorlardı. Yeni üretilen malların dağıtılması ve bunlar için gerekli olan bakım hizmetlerinin sağlanması bu açıdan ayrıca anılmaya değer.

Avrupa'dan ardarda gelen göç dalgaları Amerikan sanayiinin ucuz üretimi sürdürmek için adeta sonsuz bir işgücü denizine sahip olduğu hissini veriyordu. Çok geçmeden vasıfsız ilk göçmen neslinin çocukları gerekli teknik bilgi ve hüneri kazanıp, vasıflı işleri ellerine geçireceklerdi (Thomas, 1973, 153).

Amerikan ekonomisinin bu yapısı daha sonraları Amerikan şehirlerinin bariz bir özelliği haline gelen şehir yerleşme biçimlerini doğurmuştur. Yeni gelen göçmenler ucuz olan ve iş bulma imkânı vadeden şehir merkezine yerleşiyorlardı. Vasıfsız ve değişen işlere giren bu göçmenler etnik mahalleler (getolar) da yaşıyorlardı (Ward, 1968). Fertler ve etnik gruplar eğitim görüp daha vasıflı işler edindikçe şehrin kaliteli kenar mahallelerine kayıyorlardı. Ekonomik büyümeye bağlı olan bu şehirleşme biçimi, istikrarsızlığı veya hareketsizliği en değişmez kabul edilen New England eyaleti şehirlerinde bile açıkça görülmüştür (Thernstrom, 1964; Warner and Lunt, 1941). Thernstrom (215-16) ondokuzuncu yüzyıl Newburyport 'unda görülen geniş çaptaki nüfus hareketliliği ve sosyal mobiliteye dikkat çekiyor ve bu hareketlilikleri Amerikan şehirlerindeki sınıf-şuuru eksikliğiyle izah ediyor.

Amerikan şehirlerinin bu şekilde tasvir ettiğimiz mekân ve topluluk özellikleri, Amerikan sınırlı büyüme tarzını şekillendirmiştir. Vasıflı, istikrarlı ve çoğu zaman

sendikalaşmış işgücü, Avrupa'dan gelen göç dalgaları sebebiyle, vasıfsız ve istikrarsız işgücünden ve etnik getolardan uzak tutulabilmiştir. İşgücünü bu şekilde birbirinden ayırabilme başarısı —ki son zamanlarda buna ikili işgücü piyasası diyenler olmuştur— Amerikan sınıai büyümesini ve teknolojik buluşları teşvik eden en önemli unsurlardan biri olmuştur (Gordon, 1972, 67-70).

Amerikan sermayesinin Latin Amerika'daki mahalli üretimi finanse etmesi, bu nitelikteki Amerikan sınıai büyümesinin mantiki sonucu olarak izah edilebilir. Gerçekten de Amerikan sanayiinin hızlı büyümesi ve teknolojik büyümenin sürati tamamen iç pazardaki talebi karşılayabilme tarzında olmuş, bu yüzden de Amerikan sermayesi mamul maddelerin dış pazarlara satılmasından ziyade, dış ülkelerdeki üretimin kontrol edilmesiyle ilgilenmiştir. Bu tarz bir kontrol hem sınıai büyüme için gerekli olan hammadde kaynaklarını elde tutmayı garanti etmiş, hem de makina ve makina parçaları ihracatı için pazar sağlamıştır.... Amerikan sermayesinin en çok aktığı bölge olan Latin Amerika'da (1930'larda) doğrudan (direk) yatırımlar, toplam yatırımların yüzde 69'unu teşkil ediyordu. Bununda yüzde 62'si imalat sanayii (yüzde 20), petrol ürünleri, madencilik ve tarım arasında dağılıyordu (RIIA, 1937, 185-9). İkinci Dünya harbinden sonra imalat sanayii gittikçe daha önem kazanacaktır. Üretimin bu şekilde kontrol altında tutulması, Amerikan sermayesine, sadece, talebe cevap verecek yerde; pazarı, bizzat şekillendirebilme imkânı veriyordu.

SONUÇ

İngiliz ve Amerikan şehirleşme modelleri üzerindeki bu incelememizden çıkarılacak sonuç, kalkınmaya giden yolun "tek" olmadığıdır. Bu iki örnek ayrıca siyasi ve içtimai (toplumsal) faktörlerin a) iktisadi kalkınmayı nasıl şekillendirdiklerini; b) piyasanın işlemlerini tayin edip, sınırlayan çerçeveyi nasıl teşkil ettiklerini de aydınlatıyor.

KAYNAKLAR

- Anderson, M., 1971: Family structure in Nineteenth - Century Lancashire, Cambridge: Cambridge University Press.
- Berry, Brian J.L., 1967: Geography of market centers and retail distribution. Englewood Cliffs. N.J.: Prentice-Hall.
- Boyson, Rhodes, 1970: The Ashworth cotton enterprise. Oxford: Clarendon Press.
- Briggs, Asa, 1971: Victorian cities. Harmondsworth: Penguin.
- Brookfield, Harold, 1975: Interdependent development. London: Methuen.
- Bureau of the Census, 1975: Historical statistics of the United States. Washington, D.C.: Government Printing Office.
- Chapman, Sidney, 1904: The Lancashire cotton industry. Manchester: Manchester University Press.
- Copeland, M.T., 1912: The cotton manufacturing industry of the United States, Cambridge, Massachusetts.

- Dowd, Douglas F., 1956: A comparative analysis of economic development in the American West and South. *Journal of Economic History* 16, 4, 556-74.
- Dyos, H.J. (ed), 1971: Greater and greater London: Notes on metropolis and provinces in the nineteenth and twentieth centuries. In Bromley and Kossmann, 1971, 89-112.
- Dyos, H.J. and Aldcroft, Dennis, 1969: *British transport*. Leicester: Leicester University Press.
- Dyos, H.J. and Reeder, D.A., 1973: *The Victorian City*. London and Boston: Routledge.
- Felix, David. 1977: The Technological factor in socio-economic dualism: Toward an economy-of-scale paradigm for development theory. In Nash, 1977, 180-211.
- Fong, H.D., 1930: *Triumph of factory system in England, Tientsin, China*: Chinli Press.
- Frankfurter, Felix, 1962: *The case of Saccon and Vanzetti*, New York: Grosset and Dunlap (A. Little, Brown and Company edition).
- Foster, John, 1974: *Class struggle and the Industrial Revolution*, London; Weidenfeld and Nicolson.
- Gershrenkron, Alexander, 1962: *Economic backwardness in historical perspective*. Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- Gordon, David M., 1972: *Theories of Poverty and Unemployment*. Lexington Mass.: D.C. Heath.
- Graham, Douglas, 1972: Foreign migration and the question of labor supply in the early economic growth of Brazil, Mimeo, Economic History Workshop, Instituto de Pesquisas Economicas, Universidade de Sao Paulo.
- Habakkuk, H.J., 1967: *American and British technology in the nineteenth century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hall, P.G., 1962: *The industries of London since 1861*. London: Hutchinson.
- Hobsbawm, Eric, 1969 a: *Industry and Empire*. Harmondsworth: Penguin.
- Hobsbawm, Eric, 1969 b: La marginalidad social en la historia de la industrializacion europea, *Revista Latinoamericana de Sociologia* 5,2 (July), 237-48.
- Lampard, Eric E., 1968: The evolving system of cities in the US: Urbanization and economic development. In Perloff and Wingo, 1968.
- Landes, David. 1970: *The unbound Prometheus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lawton, R., 1962: Population trends in Lancashire and Cheshire from 1801. *Transactions of the Historical Society of Lancashire and Cheshire* 114, 189-213.
- Lees, Lyn, 1973: Metropolitan types: London and Paris compared. In Dyos and Wolf, 1973, 413-28.
- Marshall, J.D., 1961: The Lancashire rural labourer in the early nineteenth century. *Transactions of the Lancashire and Cheshire Antiquarian Society* 71, 90-128.
- Marshall, J.D., 1968: Colonization as a factor in the Planning of towns in northwest England. In Dyos, 1968, 215-30.

- Mellor, Rosemary, 1977: *Urban sociology in an urbanized society*, London: Routledge.
- Morse Richard M., 1975: The development of urban systems in the Americas in the nineteenth century. *Journal of interamerican Studies and World Affairs* 17, 1(February), 4-26.
- Olsen, Donald J., 1973: *Hause upon house*. In Dyos and Wolff, 1973, 333-86.
- Pressnell, L.S., 1956: *Country banking in the industrial revolution*, Oxford: Clarendon Press.
- Redford, Arthur, 1926: *Labdur migration in England, 1800-1850*. Manchester: Manchester University Press.
- Redford, Arthur and Russell, Ina S. 1940: *The history of local government in Manchester 2*, London: Longmans, Green.
- RIIA, 1937: *The Problem of international investment*. Royal Institute of International Affairs, London: Oxford University Press.
- Robson, Brian T., 1973: *Urban growth: An approach*. London: Methuen.
- Rothstein, Morton, 1966: *Antenellum wheat and cotton exports: A Contrast in marketing organization and economic development*. *Agricultural History* 41, 4-91-100.
- Rothstein, Morton, 1967: *The antebullum South as a dual economy: A tentative hypothesis*. *Agricultural History* 42, 4, 373-82.
- Stedman Jones, G., 1971: *Outcast London*, London: Oxford University Press.
- Thernstrom, Stephen, 1964: *Poverty and progress: Social mobility in a nineteenth-century city*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Thomas, Brinley, 1973: *Migration and economic growth: A study of Great Britain and the Atlantic economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thompson, Edward P., 1970: *The making of the English working class*, Harmondsworth: Penguin.
- Un, 1964: *Statistical Yearbook*. New York: Statistical Office of the United Nations.
- Wade, Richard C., 1959: *The urban frontier: The rise of western cities, 1790-1830*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Warner, William Lloyd and Lunt, Paul S., 1941: *The social life of a modern community*. New Haven.
- Weber, Adna Ferrin, 1899: *The growth of cities in the nineteenth century*. Ithaca. N.W.: Cornell University Press.
- Williams, Eric, 1944: *Capitalism and slavery*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.